

1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében*

Csíky Balázs

Az 1938-as esztendő Magyarország és egész Európa számára fontos eseményeket hozott, amelyek érzékenyen érintették a zsidóságot, vagy közvetlen vagy pedig közvetett módon. Az Anschluss, a csehszlovák politikai válság, majd a müncheni konferencia és egyezmény, az első bécsi döntés mind-mind Közép-Európához kötődött, erősen befolyásolta a térség helyzetét és mutatta a náci Németország erősödését. Magyarország Szent István király halálának 900. évfordulóját ünnepelte, Budapesten rendezték a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust, és a revíziós politika, bár náci segítséggel, de elérte első jelentős sikereit, az ország visszakapta a Felvidék déli, döntően magyar lakta részét, amivel érvényesült az az etnikai elv, amelyet Párizsban figyelmen kívül hagytak. Ugyanakkor megszületett az első zsidótörvény, amely a hazai zsidóság korlátozását elsősorban a sajtó, valamint más szellemi szabadfoglalkozású pályákon kívánta végrehajtani. Mindez összefüggött a nemzetközi eseményekkel. Az Anschluss szerepet játszott a törvény gyors megalkotásában, ahogy az eucharisztikus kongresszus rendezésére is hatással volt, hiszen Nyugat-Európában forrongó, veszélyes övezetnek hitték emiatt a Kárpát-medencét, a náci vezetés pedig megakadályozta alattvalóinak a rendezvényen való részvételét, mert ellene irányuló hangulattól tartott. Ez nem is volt alaptalan a Szentszék megnyilatkozásait és a magyar katolikus püspöki kar 1937. decemberi pásztorlevelét ismerve. A csehszlovákiai események és a müncheni konferencia pedig közvetlen összefüggésben állt a területi gyarapodással, ami ugyanakkor országunkat még inkább a náci Németországhoz kötötte.¹

* Ezt a kéziratot 2013 végén kapta szerkesztőségünk Csíky Balázstól. Örömmel jeleztük a szerzőnek, hogy szívesen helyt adunk tartalmas, új megközelítéseket tartalmazó cikkének, ezt alátámasztó lektori vélemény is készült. A szerző pár héttel később mégis azt kérte, hogy halasszuk el írásának megjelentetését, mert szeretné a témát még alaposabban körüljárni, további adatokkal kiegészíteni, részletkérdésekben további kutatók segítségét kérni. Azt ígérte: „egy sokkal kiforrottabb és erősebb szöveget tudok majd küldeni”. 2015 tavaszán tértünk vissza a közlés kérdésére, Balázs vállalta, hogy az akkori 3. számunk részére véglegesíti a szövegét. 2015. november 6-án küldte számunkra a *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában* c. kötet-ről írott kitűnő recenzióját, amely meg is jelent lapunk tavalyi 4. számában. Ekkori kísérelésében írta: „Régi adósságomról, a zsidó sajtóról szóló írásom átdolgozásáról sem feledkeztem el.” További türelmet kért, majd arról írt, hogy szeretné behozni a lemaradását, mert már nagyon zavarja. Mínderre sajnos már nem került sor. Jellemző volt rá, hogy csak igazán tökéletes, alapos munkát akart kiadni a kezéből. Csíky Balázusra, fiatalon elhunyt kollégánkra való emlékezésünk jegyében – a szerző örököseinek hozzájárulásával – közöljük ezt az általa még tökéletlennek érzett, mégis kerek egésznek tűnő, tartalmas történettudományi szöveget. (*A Szerk.*)

¹ A bőséges szakirodalomból itt csak két művet említek: JUHÁSZ GYULA: Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Bp., 1988. 172–206. p.; GERGELY JENŐ: Eucharisztikus vi-

A hazai emlékezetkultúrában mintha kétféle emlékezet élne, ami a történeti művekben is megjelenik. Vagy csak az első zsidótörvényt és annak hatásait emelik ki, megemlítve esetleg még a Felvidék déli részének visszacsatolását; vagy az ünnepi eseményeket, a Szent István évet és a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust hangsúlyozzák, és a határváltozás eufóriájára emlékeznek. Ebben nyilván benne van egy zsidó-keresztény különbség is, hiszen ahogy az első zsidótörvény a jogfosztás folyamatának meghatározó pontja volt, úgy a kettős jubileumi év a nemzeti érzelmű és vallásos emberek számára máig emlékezetes és jelentős esemény. Két szimbolikus történet, amelyek sok tekintetben ütköznek egymással. A zsidóság, különösen a keresztény konvertiták számára egyfajta csalódás, hiszen egyrészt nem fogadták el identitásválasztásukat és gyanakodva tekintettek rájuk, másrészt hiába várták, hogy majd a keresztény főpapok, politikai befolyásukat latba vetve, meg fogják, meg tudják védeni őket. A keresztény világi vagy egyházi emlékezetben pedig nem tudják vagy nem akarják összekötni a felemelő eseményeket a jogfosztással, jogkorlátozással, mert az zavart okozna és elhomályosíthatná a kialakult pozitív képet.²

Van ennek a kérdésnek, az eltérő olvasatoknak és történeti rekonstrukcióknak egy másik aspektusa is. A zsidótörvény tárgyalásánál, elemzésénél általában a világi nézőpont érvényesül, a politikai és társadalmi okokat, előzményeket és következményeket veszik számba, ha pedig vallási kérdéseket is érintenek, akkor inkább keresztény nézőpontból tekintenek a kérdésre, a keresztség érvényességének, átalakító hatásának problémáját említve, amit a törvénytörvény is előtérbe helyez a 'zsidó' fogalmának meghatározásánál.³ Azonban a vallásos zsidóság viszonyulása a diszkriminációhoz és az ezáltal generált áttérési hullámhoz ritkán képezi elemzés tárgyát.⁴

Általánosabban nézve a kérdést látható, hogy a történetírás a zsidótörvényre fókuszál, és alig vagy egyáltalán nem vizsgálják a vallásos zsidóságnak a területi visszacsatoláshoz⁵ vagy a keresztény jubileumokhoz és az eucharisztikus kongresszushoz való viszonyulását. Tanulmányomban ezért egy eddig mellőzött egyháztörténeti nézőpontot szeretnék érvényesíteni,

lágkongresszus Budapesten – 1938. Bp., 1988. (Népszerű történelem.) (továbbiakban: GERGELY, 1988.)

- ² A két téma együttes tárgyalására kísérletet tettem nemrég megjelent tanulmányomban: CSÍKY BALÁZS: Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk.: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2012. 135–157. p. (továbbiakban: CSÍKY, 2012.)
- ³ Vö. pl. az ismert nagymonográfiát: GYURGYÁK JÁNOS: A zsidókérdés Magyarországon. Bp., 2001. 135–142. p. (Ez az állítás néhány, a vallásos zsidósággal kapcsolatos, témánkra vonatkozó megjegyzés ellenére is tartható, vö. Uo., 141., 225. p.)
- ⁴ Kivételt jelent például: K. FARKAS CLAUDIA: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944. Bp., 2010. 124–138. p.
- ⁵ A vallásos zsidóságnak a trianoni határváltozásokhoz való viszonyát elemzi, de a területi visszacsatolások fogadtatására részletesen nem tér ki: GLÁSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS: Változatlan és változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2009. 1–4. sz. 35–58. p.

bemutatva a vallásos zsidóság nézőpontjait és kibővítve a vizsgált témák körét.⁶

Elemzésem forrásbázisát a sajtó jelenti, az ortodoxia, a neológia és a cionista mozgalom fővárosi lapjai, az ortodox *Zsidó Újság*, a neológ *Egyenlőség* és a cionista irányultságú *Zsidó Szemle*. Ezek a sajtótermékek a lapok mögött álló fővárosi alapítói, támogatói, szerkesztői és hírlapírói elitnek a magyar nyelvű nyilvánosság irányába megfogalmazott látásmódját tükrözik. Ez az elit egy nyugati mintákat követő, középosztálybeli, fővárosi értelmiségi réteg volt. Látásmódja nem terjeszthető ki a fővárosi zsidóság különböző csoportjainak egészére, ugyanakkor az elitek álláspontja és törekvései nem választhatók el élesen a különböző közösségek igényeitől és törekvéseitől.⁷

A vizsgált témák szempontjából külső nézőpontot érvényesítek, hiszen a köztörténet által kiemelt, valamint a keresztény nézőpontból fontos kérdések visszhangját kerestem a zsidó sajtóban, ugyanakkor utalok arra is, amikor a zsidó felekezeti sajtó tematikája eltér a többségi társadalom napi-rendjén lévő problémáktól.

Kitérések és első zsidótörvény

Miután 1938 elején elterjedt a hír, hogy a zsidóság diszkriminációját törvénybe foglaló jogszabály készül, egyre több zsidó származású magyar állampolgár döntött úgy, hogy a hátrányos következmények elkerülése érdekében megkeresztelkedik. Ez irracionális lépésnek tűnhet, főleg annak ismeretében, hogy a törvény az 1919. augusztus 1. után áttérteket is zsidónak tekintette. Ugyanakkor a keresztény egyházak mégiscsak védelmet biztosítottak híveik számára. Ez egy menekülési, válságkezelő stratégia volt, amelytől az érintettek társadalmi megítélésük javulását várták.⁸ A *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1936 és 1940 közötti kimutatásai alapján összeállított – felekezeti statisztikákat megfigyelve látható, hogy nem csak a katolikus, hanem a protestáns felekezetekbe áttérő izraeliták száma is szembetűnően emelkedett:

Áttérések izraelita vallásról	1936	1937	1938	1939	1940	Összesen:
katolikus felekezetre	1064	1062	5276	4153	1927	13482

⁶ Külön problémát jelent, hogy eddig a zsidó közösség történetének magyarországi kutatásában leginkább a neológ szempont érvényesült, míg Izraelben az ortodox szempont dominált. Vö.: FÉNYES BALÁZS: Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2011. 1–2. sz. 193–195. p. (A jegyzetekben további szakirodalommal.)

⁷ GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS: Hagyományracionalizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. In: *Korunk*, 2009. július. 89–96. p.; GLÄSSER NORBERT: Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892–1944). In: *Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája*. Szeged, 2012. november 8–10. Előadások. Szerk.: Szöllösi László. Szeged, 2013. (továbbiakban: GLÄSSER, 2013.) 246. p.

⁸ K. FARKAS CLAUDIA: A „kikeresztelkedés” problémája a zsidótörvények idején (1938). In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2001.1.sz.(továbbiakban: K.FARKAS, 2001.) 114–115. p.

református felekezetre	406	378	1371	1023	810	3988
evangélikus felekezetre	166	147	1688	820	489	3310
Összesen:	1636	1587	8335	5996	3226	20780

1938-ban 5-ször annyian tértek át katolikus hitre a zsidók közül, mint előző évben. A református felekezet esetében a növekedés 3,6-szoros, az evangélikus felekezet esetében 11-szeres volt. Ebben az évben az evangélikus hitre áttért izraeliták abszolút száma is meghaladta a református hitre váltókét. Az evangélikus felekezet hirtelen jött kiugró népszerűsége azonban átmeneti volt, és 1939-ben a konvertiták száma felére csökkent. Az áttérések száma mindegyik keresztény felekezet esetében 1940-re jelentősen visszaesett. Ennek okai között szerepelhetett, hogy az áttérésnek nem volt olyan mentesítő hatása, mint azt előzetesen remélték, vagy nem találták annyira súlyosnak a zsidótörvények végrehajtását a gyakorlatban, mint arra számítottak. Szerepet játszhatott az is, hogy a régi (zsidó) és az új (keresztény) közösség hogyan fogadta a konvertiták lépését.

A zsidó vallási szervezetek vezetői előre figyelmeztettek arra, hogy az áttérés nem oldja meg azokat a problémákat, amelyek miatt sokan emellett a lépés mellett döntöttek. Hevesi Simon, az Országos Rabbiegyesület elnöke és Stern Samu, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnöke közös közleményében kiemelte:

„Tartsa mindenki szem előtt és terjessze családjá és ismerősei körében a becsületnek s az erkölcsnek azt az alapvető igazságát, hogy amiként a katonának a harcponalról megszöknie nem szabad, akként gyávaság ott hagyni a szorongattatás átmeneti korszakában ősi vallásunkat [...] Nekünk nincs okunk szégyellni zsidó hitünket, mert mi jó zsidók, jó magyarok tudunk lenni mindenkor és azok akarunk maradni továbbra. Aki ma kishitűségből, gyöngelkűségből vagy számításból eltérül ősei hitétől, ilyen lépéssel nemcsak attól a megbecsüléstől fosztja meg önmagát és családját, amelyet eddig élvezett, hanem azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak beválni, és hiába tépi ki lelke gyökerét ősi hitéből, új hitében gyökeret verni nem tud, végeredményben pedig a maga gyöngeségével az ellenünk agyarkodó rosszindulatok bátorításához járul hozzá.”⁹

A neológ *Egyenlőség* címoldalán megjelent, a Pesti Izraelita Hitközösség Rabbisága és Elöljárósága által fogalmazott felhívás már címében (*Áruló*) is keményen fogalmazott:

„... a cél, amely Önt fájdalmas elhatározásában vezeti, semmiképp sem fog megvalósulni e szándékának végrehajtása révén. A hitehagyás sem elhelyezkedést, sem könnyebb boldogulást nem biztosít senkinek, hiszen számtalan példa bizonyítja, hogy a hitehagyott zsidó továbbra is zsidónak

⁹ A magyar zsidóság vezetőinek szózata hitközségeink tagjaihoz. In: *Egyenlőség*, 1938. április 28. 5. p.

számít, és semmi esetre sem részesül előnyben a született keresztény fölött. De még gyermekei számára sem tudja biztosítani a hitehagyó a könnyebb boldogulást, mert hiszen – amint a külföldi példa mutatja – a jogfosztó törvény másod- és harmadíziglen is kizárja a zsidó származását a jogok teljességéből. [...] csak az a tragikum teljesülhet be úgy az Ön személyén, mint ama hozzátartozóin, akiken kitérésével segíteni vél, hogy elvesztvén gyökerét saját ősi vallásában és megfosztván ezzel a lépéssel önmagát és családját attól a megbecsüléstől, amelyet eddig élvezett, azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak bevalni.”¹⁰

A zsidó vezetők szavai beteljesedni látszottak. A keresztény közösség bizalmatlanul fogadta az áttérőket, megkérdőjelezte tettük őszinteségét. Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak írt jelentésében rámutatott, hogy a magyar társadalomban általánosan elterjedt az antiszemitizmus, ezért kedvezően fogadták a zsidótörvény javaslatát. Meg kellett állapítania azt is, hogy a konvertita zsidókkal szemben katolikus körökben is általánosan elterjedt a bizalmatlanság érzése.¹¹ Ugyanakkor a vallásos zsidók és a protestánsok is megkérdőjelezték az újonnan áttérők új vallásba vetett hitét, az áttérés őszinteségét. A kikeresztelkedő zsidóknak tehát nem csak azzal kellett szembenézniük, hogy vonakodva akarja csak őket befogadni a keresztény közösség, de a zsidó közösség sem tekintette őket többé maguk közé tartozóknak. Így köztes helyzetbe kerülhettek, amelyben a kirekesztettség érzése felerősödött.¹²

A zsidó vezetők igyekeztek minden lehetőt megtenni a diszkriminatív törvény meghozásának megakadályozására. Hangsúlyozták a magyar zsidók hazafiságát. Hevesi Simon és Stern Samu előbb idézett közleményükben tájékoztatták a hitközségek tagjait, hogy a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája

„... az országgyűlés mindkét házához legkiválóbb jogászaink közreműködésével kidolgozott alapos feliratban fordultunk,¹³ amelyben felsorakoztattuk az összes érveket és adatokat a magyar zsidóságot méltatlanul fenyegető súlyos jogcsorbitással szemben. Az adatok és tények erejével akarjuk bizonyítani minden tőlünk telhető módon, hogy sem magyarságban, sem hazafiságban, sem munkában, sem áldozatosságban nem maradtunk mögötte az ország bármely felekezethez tartozó lakosainak, magyarok voltunk, magyarok vagyunk, magyarok leszünk, zsidó vallású magyarok, akik munkájukkal a haza javát szolgálják mindenkor. Célzatos jelszavakkal megmérgezett korszellem megbélyegzett bennünket, de a történelem, amiként a múlt, akként a jövőre nézve sem tagadhatja meg a megbecsülés igazságát tőlünk. Ezt az önérzetet, ezt az öntudatot, de egy-

¹⁰ *Egyenlőség*, 1938. április 7. 1. p.

¹¹ Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. április 12. – Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari, Ungheria, Pos. 77 P.O., fasc. 57, f. 7r, N1476/1938.

¹² K.FARKAS, 2001. 114–118. p.

¹³ A beadvány szövegét közli: *Zsidó Újság*, 1938. április 29. 3–4. p.

úttal magyarságunk és hazafiságunk megrendíthetetlen hitvallomását hirdetjük irányt adó és követendő magatartásként.”¹⁴

A zsidóság azt várta a keresztény egyházaktól, hogy felemelik szavukat a diszkrimináció ellen. A sajtó elismeréssel szólt a Szentszékről, annak a faji gyűlölet elleni megnyilatkozásairól. Az ortodox *Zsidó Újság*ban Korein Dezső méltatta azt, hogy az *Osservatore Romano* karácsonyi számában a Szentszék az antiszemitizmus ellen nyilatkozott, a század szégyenének nevezve azt.

„A szenzációs állásfoglalás hatása olyan, mint egy fénysugár a sötét éjszakában. [...] A világ agyongyötört zsidósága hálás tekintettel fordul a katolikus egyház fejéhez, XI. Pius pápához, aki világtekintélyével mondott le-sújtó kritikát az antiszemitizmus fölött. Reméljük, hogy a félrevezetett keresztény hívőknek a pápai manifesztum kinyitja szemét, és visszatérnek a felebaráti szeretet és humanizmus megtisztult fogalmához. Most azután gondolkodhatnak a féktelen gyűlölet sötét lovagjai afölött, mit tegyenek a Szentszék tiszta és világos állásfoglalása ellen, ha ugyan ilyen elvetemültségre volna bátorságuk. [...] A pápa őszentsége igazolta bölcsseink fogalommeghatározását a chaszidé ümajszoa hajlom, a más felekező jámborok- és igazságosokról, akiknek a túlvilági boldogságban nagy részük lesz.”¹⁵

Néhány hónappal később a cionista *Zsidó Szemle* számolt be a fajelmélet elleni állásfoglalásról:

„Párizs, május 12. A francia katolikus akadémia, az »Institut Catholique« megkapta Rómától annak az állásfoglalásnak szövegét, melyben a szent kongregáció a Vatikán állásfoglalását fejt ki a fajelméletekkel szemben. A kongregáció előjárója maga a pápa. A szent kongregáció kéri a katolikus egyetemeket és fakultásokat, hogy teljes erejükből védelmezzék az igazságot a tévedések áradata ellen. Éppen ezért az egyetemi tanároknak fel kell használniuk minden eszközt, az élettan, történelem, bölcsészet, hitvédelem s a jogi és erkölcsi tudományok minden érvelését, hogy erőteljesen visszatartsák a fajelmélet tarthatatlan állításait s főként azt, hogy a faj erejét és a vér tisztaságát kell szolgálni és megőrizni, hogy a vallás alá van vetve a faj törvényének és hogy mindenféle jogi rend legfőbb szabálya a faj őstörvénye.”¹⁶

Ez a cikk az előtte idézettel szemben érzelmeiktől mentesen írta le a híreket.

A neológ *Egyenlőség* újságíróinak a Szentszék iránti rokonszenve abban is megmutatkozott, ahogy Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak a nemzetközi eucharisztikus kongresszusra érkezését beharangozták:

„Magyarország egész társadalma, felekezeti különbség nélkül, mélyeséges hódolattal köszönti a nagy vendéget. De engedtessek meg nekünk e helyen, hogy külön is kifejezést adjunk annak a mélyeséges hálának, melyet a zsidó vallás követői szerte a világon a bíboros államtitkár személye iránt

¹⁴ *Egyenlőség*, 1938. április 28. 5. p.

¹⁵ KOREIN DEZSŐ: Megszólalt a Vatikán. In: *Zsidó Újság*, 1938. január 11. 3. p.

¹⁶ *Zsidó Szemle*, 1938. május 20. 10. p.

éreznek. Pacelli őminenciája a most elmúlt nehéz években teljes nyíltsággal foglalt állást a zsidóüldözés ellen. Azok a rendkívüli jelentőségű nyilatkozatok, melyeket a Vatikán részéről a faji gyűlölködés és a zsidók degradálása ellen úgy szólván havonta történtek, a pápa és államtitkárának legszemélyesebb iniciatívájából fakadtak. Külön hálával viseltetik a zsidó vallásközösség a bíboros államtitkár úr iránt, aki a zsidó vallás szabad gyakorlásának álláspontját kritikus percekben hirdette. Mikor több országban a rituális vágást eltiltották, az államtitkár úr diplomáciai közbelépésére – mint legutóbb Varsóban történt – visszaadták a zsidóságnak azt a jogát, hogy vallását ezen a téren is szabadon gyakorolhassa. E kérdésről különben Pacelli őminenciája legutóbb a római zsidó hitközség vezetője előtt a legteljesebb szabadelvűség szellemében nyilatkozott. E néhány sorban a magyar zsidóság hálájának akarunk kifejezést adni az illusztris vendég iránt, aki a jövő héten hazánkat megtiszteli látogatásával.”¹⁷

A cikk az újság irányultságával megegyezően cionista David Prato római főrabbi és a bíboros államtitkár megbeszélését említi, amelyre Pacellinek a magyar fővárosba utazása előtt pár nappal került sor. Egy másik, levéltári forrás alapján tudjuk, hogy szóba került a zsidótörvény-javaslat is, és a bíboros államtitkár megígérte, hogy a magyar katolikusokra hatást fog gyakorolni abban az értelemben, hogy a zsidótörvényt a budapesti felsőházban utasítsák el, vagy legalább lényeges változtatást hajtsanak végre rajta.¹⁸ Pacellinek ez az ígérete szerepet játszhatott abban, hogy a törvény felsőházi szavazásán a katolikus főpapok nem vettek részt. Joggal feltételezhető, hogy távolmaradásuk szándékos volt, és nem csak az eucharisztikus kongresszussal kapcsolatos elfoglaltságaik miatt történt.¹⁹

A bíboros államtitkár iránti szimpátia később is érezhető, amikor az ortodox *Zsidó Újság* Pacellinek a francia szociális hét vezetőihez intézett üzenetét ismerteti, amely az egyéni szabadság és a társadalom érdekeinek összefüggésével foglalkozik.²⁰ De ugyanilyen szimpátiával méltatta a cionista és az ortodox zsidó újság még 1938 tavaszán Serédi Jusztinián hercegprímás nagybőjti pásztorlevelét:

„... legutóbbi bőjti pásztorlevelében kihangsúlyozza a katolicizmus zsidó gyökereit. Kiemeli, hogy Krisztus zsidó volt, zsidó nyelven beszélt, zsidó szokásokat gyakorolt és ezzel kapcsolatban a magyar katolikus egyház feje kikel a faji gyűlöletből fakadó pogányság ellen. A magyar hercegprímás Innitzer bécsi bíbornok érsek, Felix Faulhaber müncheni érsek erkölcsi bátorságával küzd a katolicizmus igazságáért. Nagy érdekünk, hogy szava eredményesebb legyen, mint osztrák és német kartársai intése.”²¹

„Ilyen irányban a lelkeket nevelni kell. Ebben a tekintetben Serédi Jusztinián hercegprímás most kibocsátott nagybőjti pásztorlevele klasszikus

¹⁷ *Egyenlőség*, 1938. május 19. 2. p.

¹⁸ BRECHENMACHER, THOMAS: *Der Vatikan und die Juden. Geschichte einer unheiligen Beziehung*. München, 2005. 200. p.

¹⁹ Az állítást alátámasztó érvelést ld.: CSÍKY, 2012. 143–150. p.

²⁰ *Zsidó Újság*, 1938. augusztus 5. 2. p.

²¹ *Zsidó Szemle*, 1938. március 16. 6. p.

dokumentum. [...] Serédi szózata mutatja, hogy a vallásosság sohasem sülyedhet fajgyűlöletté, hogy I'ten szolgája sohasem lehet az aranyborjú rabja, hogy az igazság és a szeretet I'tenében való hitet nem pótolhatja a vérnek pogány, ijesztő, barbár mítosza. A hercegprímás népszerűtlen dolgra vállalkozott, amikor a mai időben hirdeti és hangsúlyozza a keresztény vallás zsidó gyökereit, és így a leghatározottabban elítéli a fajgyűlöletet. [...] Ha a magyar társadalomban olyan grandiózus erkölcsi erők lüktetnek, mint amelyek a hercegprímás pásztorlevelében megnyilatkoznak, akkor nem nagyítás, ha azt reméljük, hogy a béke, a tisztességes munka megbecsülésének, a társadalom egyes osztályai közötti harmóniának korszaka ki fog bontakozni a maga áldásos mivoltában, amikor a milliárd pengőt együttes erővel kell előteremteni.”²²

Talán némi iróniát is kiolvashatunk ezekből a sorokból, amelyekben a kormány 1 milliárd pengős hadiipari fejlesztési programját vonja párhuzamba az újságíró a hercegprímás pásztorlevelének szellemiségével. Mindenesetre a nagy várakozások nem teljesedtek be, mert a magyar társadalomban nem a harmónia, hanem az ellentétek domináltak, ahogy ez a zsidótörvény parlamenti vitájában is kiderült.

A javaslat parlamenti tárgyalását természetesen élénk figyelemmel kísérte a felekezeti sajtó is. Számon tartották a keresztény egyházi vezetők és a vallásos politikusok megnyilatkozásait. Kiolvasható a csalódás a keresztény egyházak képviselőinek magatartását látván. Az általános zsidóellenes hangulatban feltűnést keltett Széchényi György kereszténypartí képviselőnek a katolikus folyóiratban, a *Korunk Szavában* megjelent cikke:

„... azt állapítja meg, hogy becsületes katolikus szempontból nem fogadhatja el a zsidó törvényjavaslatot, mert hisz az állam lealemibb kötelessége, hogyha valakit megfoszt a kenyértől, adjon neki alkalmat más téren való megélhetésre. Milyen különös, hogy a katolikus szempontot egy laikus domborítja ki, nem pedig illetékes egyházi emberek. Ez nekünk, zsidóknak, érthetetlen. Ha neolog rabbik nem mernek semmit se csinálni és átengedik, hogy a laikusok indítsanak meg minden judaizáló és vallási folyamatot, ez érthető, mert a neolog rabbik mégis csak alkalmazottak, akiknek szükségük van fizetésemelésre, akik tehát nem egészen függetlenek a világi rétegtől. De miért engedi nálunk az egyház, hogy az ő álláspontját egy világi férfiú juttassa kifejezésre? Nem avatkozunk az egyház dolgaiba, de azért csodálkozunk még szabad s azt is szabad megjegyezni, hogy hagyják csak meg a neolog felekezeti életet a – zsidóknak.”²³

A cionista újság cikke a katolikus vezetők kritikája mellett egyben a neológ közösség életét is kritizálja, érdekes párhuzamot vonva.

A törvényjavaslat felsőházi tárgyalásán fejtették ki álláspontjukat a katolikus főpapok, akik méltóságuknál fogva voltak tagjai az országgyűlés második kamarájának. „A felsőházban a zsidótörvény tárgyalásánál felszóltak a bíbornok-hercegprímás, Glattfelder katolikus, Ravasz László református, Raffay evangélikus püspök, zsidó részről dr. Láng Lajos és dr. Lőw Imánuel főrabbi. Az utóbbi kettő méltóan képviselte a zsidó álláspont-

²² A miniszterelnök és a hercegprímás szava. In: *Zsidó Újság*, 1938. március 9. 2. p.

²³ *Zsidó Szemle*, 1938. május 6. 5. p.

tot. Vajon az előbbiek felszólalása a keresztény szeretet és a dogmatika szellemében történt-e, ennek eldöntése illetékességünk körén kívül esik²⁴ – írta a cionista *Zsidó Szemle*. Az ortodox *Zsidó Újság* bővebben ismertette és kommentálta a történeteket:

„... a bizottsági tárgyaláson a keresztény főpapok meglepő enyhén tiltakoztak az ellen, hogy a törvény nem ismeri el az 1919 után kitértek kereszténységét és határidőüzletet köt a különféle kategóriájú mesümedokkal. A hercegprímás felebaráti szeretetről beszélt, amellyel igazán nem egyeztethető össze annyi ártatlan embernek állásából való kidobása, és magyarázni kezdte a felebaráti szeretet egyes frázisait, de a fejtegetés végéreményben ellenkezett a felebaráti szeretetnek egyedül igazságos és mai napig érvényes megállapításával, amelyet Hillél ezekbe a szavakba öltött: »Amit magadnak nem kívánsz, azt ne tedd másnak.« A csanádme gyei püspök élénken rávilágított arra az igazságtalanságra, amely a kenyerrüktől megfosztott zsidó embereket éri, de ebből az alkalomból egészen egyoldalúan a mai állapotokért a »háború előtti szabadkőműves, radikális gondolkodású zsidóságot« teszi felelőssé.”²⁵

Az újság rámutatott Serédi Jusztinián hercegprímás és Glattfelder Gyula csanádi püspök beszédeinek ellentmondásosságára, amely mögött a fajjelmelet elutasítása, ugyanakkor a diszkrimináció igenlése húzódott meg.

Ugyancsak az ortodox *Zsidó Újság*ban Kornitzer Béla mintha mentetgetni próbálná a Felsőház tagjait, amiért elfogadták a törvényjavaslatot:

„ A felsőház keddi ülésének szónokai is, a zsidó Lőw Emmánuel és Láng Lajos kivételével, valamennyien elfogadták a zsidójavaslatot. [...] A folyosói megnyilatkozásokban sok – mondhatnám – filozemita hang is van, amely csak opportunitásból nem kap nyilvánosságot. De ugyanilyen békés, barátságos és valósággal aggódó arcokat figyeltem meg a felsőház több illusztris tagja között, akik Láng Lajos szép koncepciójú, bátor, önértetes beszéde alatt teljes megértéssel bólogattak, helyeseltek. [...] A felsőház inkább belső politikai kényszerűségéből, a kormány pozíciójának megerősítése szempontjából mondotta ki a zsidójavaslatra az igent, mint meggyőződésből vagy gyűlöletből. [...] mind a mai napig a felsőház részéről egyedül Beöthy László, a felsőház nagy tekintélyű alelnöke nyilatkozott elítélőleg a zsidójavaslatról [...] Amidőn Széchényi Bertalan gróf elnök szavazásra szólította fel a méltóságos és kegyelmes főrendeket, az egész felsőház egy emberként állt fel, hogy megszavazza a zsidótörvényt. [...] A jobboldal első padosorában egyetlen öreg úr nem szavazta meg a zsidótörvény javaslatot, ez az úr Beöthy László volt.”²⁶

Kornitzer látható jólétesültsége mellett félinformációk is keveredtek írásába. A cikknek ellentmond a felsőházi napló, amely szerint a javaslat általános vitájában 11-en szólaltak fel, és közülük csak 3-an a javaslat ellen. Az izraelita felsőházi tagokon kívül Szőke Gyula is ellenezte a javaslatot. Ő a katolikus társadalmi élet ismert szereplője volt, a katolikus értelmiség

²⁴ *Zsidó Szemle*, 1938. június 3. 5. p.

²⁵ *Zsidó Újság*, 1938. május 27. 1–2. p.

²⁶ KORNITZER BÉLA: Beöthy László. In: *Zsidó Újság*, 1938. május 27. 11. p.

befolyásos képviselője, aki ráadásul a katolikus püspöki karral is jó kapcsolatokat ápolt. Beszéde emiatt is fontos volt. Szóke egyrészt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt kifogásolta, amely szerint zsidónak minősültek az ezen időpont után áttért konvertiták. Másrészt viszont erkölcsi elvekre hivatkozva vetette el a javaslatot, hivatkozva az éppen akkor induló eucharisztikus kongresszusra.²⁷

Szintén az ortodox újságban Korein Dezső kemény szavakkal kritikálta a keresztény főpapokat. Szavai félreérthetetlenül elsősorban a katolikus püspökökhöz szóltak:

„... a boszorkányper módjára ránk szakadt zsidótörvény nem lehet örök életű, mert az sehogy sem illik bele hazánk alkotmányos életébe. Gondoljunk továbbá arra a megnyugtató jelenségre, hogy a felsőház 226 tagja közül csupán 40-en voltak jelen egy ily fontos törvényjavaslat szavazásánál, ebből 4-en ellene, 36-an mellette adták le szavazatukat. Száznál is több felsőházi tag nem vett részt a szavazásban. [...] Annál szomorúbban hatottak a felsőházban helyet foglalt keresztény főpapok zsidóellenes felszólalásai, akik a sokat hangoztatott keresztény szeretet helyett felekezeti és faji elfogultsággal telített beszédet tartottak ellenünk. Így tehát nagy csalódás ért bennünket. Nem hittük, hogy a nagy műveltségű és széles látókörű főpapok annyira magukévá teszik azt az ellenséges felfogást, amely igaztalan általánosítások alapján valóságos vesszőfuttatást az amúgy is vérig megalázott és megbántott zsidóságon. Nem hittük, hogy azok az egyházfők, akik végeredményben mégiscsak a keresztény egyház legmagasabb irányítói, és akiknek a Vatikánnak békességet hirdető nyilatkozataihoz kellene igazodniuk, ezzel teljesen ellenkező álláspontra helyezkednek a magyar törvényhozás felsőházában. Mély rezignációval kell ezt tudomásul vennünk. [...] Mikor soha nagyobb szükség nem volt az összetartásra, mint ma, a vallásfelekezetek hivatalos örei ássák mélyebbre az ellentéteket, és erkölcsi támogatásban részesítik a társadalom rendbontóit és a demagógia fekete lovagjait. [...] A felekezetek vezetői ne politizáljanak, hanem szolgálják a lelkipásztorkodás és emberszeretet eszményi igéit és a társadalmi béke magasztos munkáját.”²⁸

A katolikus főpapok magatartását a zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtétel alapján lehet megérteni. A katolikusok között elterjedt zsidóellenesség nem faji alapú volt, hiszen azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem valóban a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztény közösség, az egyház teljes jogú tagjának tartották. Az áttérés őszinteségének kétségbe vonása, azaz a lojalitás megkérdőjelezése a katolikus közösség részéről az egykori feltételes emancipációs diskurzusokkal rokonítható. Ennek az álláspontnak a képviselői a zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka Ottokár rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog ve-

²⁷ Csíky, 2012. 144–146. p.

²⁸ Korein Dezső: Ünnepek után. In: Zsidó Újság, 1938. június 17. 1. p.

zetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és többségének disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon, katolikus részről és a szélsőjobboldalon is felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet,” és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés” miatt. A zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtételt az elemzés szintjén már Bibó István megtette 1948-ban született híres tanulmányában, amikor szembeállította egymással az „egyházias antiszemitizmust” a „modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal”.²⁹

Miközben a közvéleményt és a zsidó közösség nagy részét a diszkrimináló zsidótörvény foglalkoztatta, az ortodoxok ugyanilyen súlyú problémaként kezelték a rituális vágás megtiltását, ahogy ez a *Zsidó Újság* cikkeiből kiderül.³⁰ A rituális metszés tilalmát és a zsidótörvényt a zsidóságra mért két csapásként értelmezték. Ugyanakkor többször foglalkoztak neves keresztény értelmiségieknek azzal a kiáltványával, amelyben 58 személy, köztük Ernst Sándor, Beöthy László, Mayer János, Pesthy Pál, Hindy Zoltán és Szurmay Sándor tiltakoztak a rituális vágás betiltása ellen.

A földművelésügyi miniszter 1938. évi 21.700 számú rendelete ugyanis úgy módosította a vonatkozó jogszabályokat, hogy a sürgős kényszervágás esetét kivéve elrendelte, hogy nagyállatot csak úgy szabad levágni, ha elvéreztetése előtt alkalmas módon elkábítják. Büntetni rendelte azokat, akik ezt a rendelkezést megszegik vagy kijátsszák.³¹ Az ortodox zsidó sajtó a kóser húskereskedelem megbénulásától, sőt az egész magyar húsipar végétől tartott a rendelkezés miatt. Ha figyelembe vesszük azt, hogy az ortodoxok a többségi társadalomtól jelentős mértékben elkülönült, saját szabályaikhoz igazodó életet éltek, érthetővé válik, hogy számukra miért jelenthetett az állatok rituális vágásának megtiltása legalább olyan csapást, mint a zsidóság társadalmi szerepének csökkentését célzó első zsidótörvény.

Szent István-év

Az 1938-as év Szent István király jubileumi éve volt, halálának 900. évfordulójára emlékezett az ország. A zsidóság is részt vett az ünneplésben. A jubileumi évre készülve a pesti izraelita hitközség közgyűlésén Stern Samu elnök kijelentette:

„... a magyar zsidóság a magyar nemzet egészébe beolvadó húséges érzéssel vesz részt Szent István király uralkodása kilencszázadik évfordulójának megünneplésében s a tisztelet lobogóját hajtotta meg a magyar katolikus

²⁹ Csíky, 2012. 155. p.; Glässer, 2013. 247. p.

³⁰ Ld. pl. Neves politikusok a s'chitóbetiltás ellen. In: *Zsidó Újság*, 1938. április 15. 8. p.; A zsidótörvény előestéjén. In: *Zsidó Újság*, 1938. május 6. 1–2. p.

³¹ A magyar királyi földművelésügyi miniszternek az állategészségügyről szóló 1928: XIX. törvénycikk végrehajtása tárgyában kiadott rendelet egyes rendelkezéseinek kiegészítéséről és módosításáról szóló 1938. évi 21.700. számú rendelete 2. § (1)–(2). In: Magyarországi rendeletek tára. 1938. Bp., 1939. 532–533. p.

klérus előtt, amely a szentistváni tan államfenntartó igazságának jegyében minden bomlasztó, szélsőséges, pogány gondolattal szemben hirdeti és gyakorolja a hitnek teremtő és megtartó erejét. – Minden magyar templomban – így fejezte be Stern Samu beszédét –, bármily nyelven, akár latinul, akár magyarul, akár héberül magasztalják is benne az Egy Istent, a Himnusz fenséges dallamában egyesül hit és haza megszentelt eszménye.”³²

A budapesti ortodox hitközség június 25-én a Kazinczy templomban³³ ünnepélyes hálaadó emlék-istentiszteletet rendezett a Szent István emlékév országos ünnepségeinek megnyitása alkalmából. „Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyiláda előtt megindító héber imában hódolt az első magyar király halhatatlan emlékének, és kegyelettel emlékezett meg a dicsőséges uralkodó halálának 900-ik évfordulójáról.”³⁴ A pesti izraelita hitközség képviselőtestületének közgyűlésén, július 26-án Stern Samu elnök „mindenekelőtt mély hódolattal emlékezett meg Szent István király államalkotó uralkodásának kilencszázadik évfordulójáról, valamint Horthy Miklós kormányzó hetvenedik születésnapjáról.”³⁵

A Szent István-év ünneplése összekapcsolódott a nemzetközi eucharisztikus kongresszussal, és a nemzeti és vallási ünnep összefonódása katolikus dominanciával valósult meg. A zsidóság csakúgy, mint a protestánsok, igyekeztek elkülöníteni egymástól Szent István ünnepét és a kongresszust, és tisztán nemzeti ünnepként megülni az államalapító évfordulóját.³⁶ Az első király jubileuma is lehetőséget adott a zsidóságnak az állam és a nemzet iránti hűség kifejezésére, amely – ahogy fentebb láttuk – egyben a zsidótörvény elleni demonstráció is volt, annak igazságtalanságára is hivatott volt rámutatni.

Az állam iránti hűség megnyilvánult Horthy Miklós kormányzó 70. születésnapjának megünneplésében is. A hatalom által elvárt lojalitás mellett ebben az ünneplésben megjelent az államfő tiszteletének a Szentírás szövegeiből megerősítést nyert vallási hagyománya is, valamint folytatása volt annak a közösségi emlékezetnek, amelyben a Habsburg uralkodókat a judaizmus pártfogóiként tüntették fel. A zsidóság szorongatott helyzetében az aktuális vezetőtől, Horthy kormányzótól várt oltalmat.³⁷

A VI. izraelita községkerület közgyűlésén, amelyhez az izraelita kongresszusi szervezet fővárosi és Pest megyei hitközségei tartoztak, Stern Samu beszédében reagált a zsidóság jogfosztását kimondó törvényre, amelyet az emancipáció korának végeként jellemezett. „Önértünkben megalázva, önmagunk előtt is szégyenkezve, járjuk jelenünk nehéz útját, és riadtan hajtjuk meg hajdan felemelt fejünket, amíg a bizonytalan jövőnek új útjait keressük – a magunk és gyermekeink számára. [...] mi minden erőnket és

³² *Zsidó Szemle*, 1938. január 21. 3. p.

³³ A korabeli zsidó sajtó templomnak nevezte az izraelita imaházat.

³⁴ *Zsidó Újság*, 1938. július 1. 10. p.

³⁵ *Zsidó Újság*, 1938. július 1. 10. p.

³⁶ Vö. GICZI ZSOLT: A magyarországi katolikuság 1937–1938-as kettős szentéve és a protestánsok. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, 2010. 223–232. p. (továbbiakban: GICZI, 2010.)

³⁷ Vö. GLÄSSER, 2013. 248–249. p.

semmitől meg nem riadó elszántságunkat sorompóba akarjuk és fogjuk állítani példátlanul megcsorbított jogaink és igazaink visszaszerzésére, és addig megnyugodni nem fogunk, míg áldozatosságunkkal és erkölcsi érdekeink legjavával ki nem küzdjük újból évezredes kulturáltságunk és magyarságunk megbecsülését” – mondta az elnök, aki a megoldást a felsőbb-séghez való fordulásban látta:

„Nem a megalázottság letörtségével, hanem az öntudat önérzetével fordulunk a magyar kormányhoz és annyi megpróbáltatással sújtott magyar nemzetünk legfőbb patrónusához, a mi hódolva tisztelt Kormányzó Urunkhoz, akít a jóságos Gondviselés mindnyájunk üdvére most élete hetvenedik évfordulójához segített, és aki legutóbb is megnyugtató bölcs szavával megértő jóindulatáról biztosított bennünket – a magas kormányhoz és a főméltóságú Kormányzó Úrhoz száll hódolatteljes szavunk hitközségeink e mélyen lesújtott gyülekezetéből: védelmet kérünk az antiszemitizmus további ostroma ellen, és orvoslást kérünk a sebekre, amelyeket a rég letűnt barbárság korának új méreggel fertőzött nyilai ütnek és ütni akarnak rajtunk! – Védjen meg bennünket a kormányzat bölcs, de erős keze a mérgezett nyilak további ostromától: hitükhöz hű, jó magyarokat véd meg a magyarság számára – jó és hű magyarokat, akik visszautasítva minden ellenkező és méltatlanul gyanúsító feltevést, minden erőnkkel, minden áldozatosságunkkal tovább is az élet, a haladás zavartalan folytonosságát akarjuk szolgálni, és akik a mai lesújtottságban, a mai megalázottságban is – elnyomva bár, de törve nem – rendületlenül a Szózat örök ígétit valljuk: »A nagyvilágon e kívül / Nincsenk számunkra hely, / Áldjon vagy verjen sors keze, / Itt élünk s halnunk kell!«³⁸

A hazafiság megrendítő kifejezése összekapcsolódott a kormányzó születésnapjának ünneplésével.

Horthy köszöntése vallásos keretek között történt, és követte az előjárók tiszteletének hagyományát. A pesti izraelita hitközség előjárósága 1938. június 18-án ünnepi hálaadó istentiszteletet tartott a Dohány utcai zsinagógában, ahol több ezer hívő vett részt. Megjelent a hitközség előjárósága Stern Samu elnökkel az élén, a Szentegylet, az összes felekezeti intézmény és a nőegyletek vezetősége. Megjelentek az állami és önkormányzati méltóságok képviselői, az izraelita nyugalmazott frontharcosok és katonatisztek nagy számban, az izraelita iskolák növendékei és cserkészcsapatok tagjai. Hevesi Simon vezető főrabbi imát mondott a kormányzóért. Az ünnepség a nyitott frigysekre nyitott a himnusz eléneklésével fejeződött be. A következő napon a Pesti Izraelita Szentegylet előjáróságának ülésén Kramer Miksa elnök hódolattal emlékezett meg a kormányzóról, és méltatta érdemeit. A budapesti ortodox hitközség főtemplomában a Zsoltárok könyvéből imádkoztak, majd Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigysekre nyitott a himnuszért. A főkantor által előadott fohászok után elénekeltek a himnuszt.³⁹

Az ortodox *Zsidó Újság* fél oldalt betöltő cikkben köszöntötte a kormányzót:

³⁸ *Egyenlőség*, 1938. június 15. 3. p.

³⁹ *Zsidó Szemle*, 1938. június 24. 3. p.

„Hazánk összlakosságának szíve felekezeti különbség nélkül egyesült áhitatban az elmúlt szombaton. A Kormányzó Úr 70. születésnapját ünnepelte az egész ország. Őszinte imák szállottak az eget Urához, hogy Őfőméltóságát az i'teni gondviselés még soká megtartsa testi és lelki frissességben, erőben és egészségben, az ország üdvére, hogy maradjon az emberi kor legvégső határáig a hazafias erények, a becsületes munka, a rend, a fegyelem, az ország lakosai békés együttműködésének sziklaszilárd oltalmazója és fennkölt gondolkodású irányítója. Szerte az ország minden zsidó hitközségében felhangzottak a könyörgő imák. A budapesti orth[odox] hitközségben a nemzeti színű drapériákkal impozánsan feldíszített, zsúfolásig megtelt Kazinczy utcai főtemplomban a hívők soraiban megjelent a hitközségi elöljáróság, választmány és képviselő-testület, valamint az orth[odox] országos iroda és számos felekezeti intézmény vezetősége. A liturgiai rész a 21., 45., 121. és 150. zsoltárból állott, miután Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyláda előtt a »Hanajszén t'süü«-imát recitálta el mély ájtatossággal a Kormányzó Úr és családja egészségéért, hosszú életéért, valamint a haza boldogulásáért. Az éneki részt Preisz Mór főkántor teljes énekkarsegédlettel látta el. Az ünnepélyes i'tentisztelet a Himnusz akkordjaival ért véget.⁴⁰

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának felhívására az összes hazai ortodox község imaházában hálaadó istentiszteletet rendeztek a kormányzó tiszteletére.⁴¹ A Horthy iránti tisztelet kifejezése egyben a nemzeti érzés megnyilvánulása is volt, amit mutatnak a szertartásnak azok a szimbolikus elemei, amelyek az ún. nemzetvallás eszköztárába is beletartoznak, mint a Himnusz vagy a nemzeti színű díszítések.

A haza iránti lojalitás a revíziónak az egész magyar társadalmat és politikai életet átható gondolatához való viszonyában is megmutatkozott. Az ortodoxok saját vallási kereteik között értelmezték újjá ezt a gondolatot, náluk a revízió a történelmi hitközségek visszatérésének és a vallási élet elmélyülésének képével fonódott össze. Az integer Magyarország gondolatát talmudi alapon igyekeztek alátámasztani, de az irredentizmust elutasították. Ugyanakkor a revízió támogatásában megjelent a Monarchia iránti nosztalgia, a korábbi állapotok visszaállításának reménye is.⁴² A cionista sajtóban a történelmi Magyarország szétdarabolása miatt kialakult magyar kisebbségi problémára a létrehozandó önálló zsidó állam kisebbségvédelmi politikájában látták a megoldást:

„Tetszik, vagy nem tetszik az antiszemitáknak, a valóság mégis az, hogy a magyar kisebbség sorsára nagyobb befolyást fog majd gyakorolni a megalakítandó zsidó állam kisebbségvédelmi fellépése, mint a Csonka-Magyarországot vezető magyar körök intézkedései, vagy a magyar népközösség párfogó akciója. [...] Európa összes etnikai kisebbségei nagy figyelemmel kísérik a zsidó állam megalakulásának különböző fázisait és nagy reményeket fűznek a zsidó állam népszövetségi szerepléséhez. Ebből a szempontból a magyar népközösségnek eminens érdeke, hogy szimpátiá-

⁴⁰ *Zsidó Újság*, 1938. június 24. 3. p.

⁴¹ *Zsidó Újság*, 1938. július 22. 1. p.

⁴² GLÄSSER, 2013. 249. p.

val kísérje ennek az államnak a megvalósítását és szimpátiáját nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is juttassa kifejezésre.”⁴³

Cionista nézőpontból a magyar és a zsidó állam közötti együttműködés kölcsönös előnyökön nyugodhatott. A zsidó állam létrehozásának támogatásáért cserébe Izrael latba vethette volna befolyását a kisebbségek védelmében. E mögött a gondolat mögött is a Magyarország iránti elkötelezettséget fedezhetjük fel, még azon zsidók részéről is, akik jövőjüket egy megalakítandó saját államban képzelték el.

Eucharisztikus világtalálkozó

Az 1938-as év legjelentősebb vallási eseménye a Budapesten rendezett 34. Nemzetközi Eucharisztikus Világtalálkozó volt, egy katolikus ünnepségsorozat, amely a Szent István-évhez kapcsolódott. Ugyanakkor ez esemény az egész ország számára jelentős volt. Sikerült felkelteni és fenntartani a külföld figyelmét Magyarország iránt, és az ünnepségsorozat nem csupán a katolikus egyház, hanem a magyar állam számára is nyereséget jelentett. Az országról kialakított kép pozitív befolyásolására kiváló alkalom kínálkozott, jelentősek voltak az esemény külpolitikai és diplomáciai előnyei.⁴⁴

A zsidó sajtó érthető módon keveset foglalkozott az eucharisztikus kongresszussal, azonban az a néhány írás, amely tárgyalta, pozitívan írt róla. Az év elején a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlése

„... kifejezte hódolatát a katolikus főpapság iránt, amely a mostani zavaros időkben is mindenkor a bibliai erkölcs védelmében vezérszerepet visz nálunk. Valóban bámulattal kell megállapítani, hogy az egyház nevelni tudta az ő szolgáit, hogy a tetszetős frázisok, kábitó szövegek dacára tartózkodjanak az új pogányságtól és a gyűlölködő nacionalizmussal szemben képviseljék a nemzetek korlátain túlmenő humánusit. Mi zsidók éppen ezért csodálattal és szeretettel nézzük azt a heroikus küzdelmet, amelyet a katolikus egyház vezetése Németországban vív. Nemcsak azért nézünk az eszme harcainak járó hódolattal erre a harcra, mert mi zsidók tudjuk [...] mit jelent az szembeszállni egy egész világ brutális erejével csak az igazság tudatában és az eszme fegyvereivel. Hanem azért is, mert köztudomású, hogy ha a német zsidók még jobban nem merültek el a nincstelenségnek, a szenvedésnek mélységeibe, úgy ez annak köszönhető, hogy katolikus vidéken a nép szenvedőtársat lát a küszködő zsidóban és amennyire lehet, támogatja. Éppen ezért tiszteletünk kíséri a Budapesten összeülő eucharisztikus kongresszust, mint a hitnek manifestálását. A mai emberiségnek érdeke, hogy a most csődöt mondott materializmust fölváltsa a hit, amely szentírásunkhoz kapcsolódjék, mert különben az anyagiasságtól elfordult emberiség a fajmítosz szolgálatába szegődik. A barna pogányság természetesen ellentétes álláspontot foglal el a nem-árja vallás ellen és eltiltotta a német katolikusoknak a kongresszuson való megjelenést.”⁴⁵

⁴³ TAMÁS ANDRÁS: A zsidó állam és a magyar kisebbségvédelem. In: *Zsidó Szemle*, 1938. február 25. 2. p.

⁴⁴ CSÍKY, 2012. 138. p.

⁴⁵ *Zsidó Szemle*, 1938. február 11. 9. p.

A közgyűlés arra utalt, hogy a náci Németország megakadályozta a német zarándokok elutazását a kongresszusra, mivel attól tartottak, hogy a nemzetiszocialista ideológia elleni demonstrációra fogják felhasználni az eseményt.⁴⁶ Ez természetesen csak növelte a zsidó szervezetek rokonszenvét a kongresszus iránt.

Az izraelita felekezet kongresszusi szervezetének legfőbb testülete, a községkerületi elnökök tanácsa március 17-i ülésén foglalkozott a fővárosban tartandó eucharisztikus kongresszussal:

„... felkéri az egész ország zsidóságát, hogy az eucharisztikus kongresszusra érkező külföldi zarándokokat fogadják meleg vendégszeretettel. Az ülés kimondotta, hogy Szent István király halálának kilencszázéves évfordulója alkalmából rendezendő országos ünnepegekben méltó módon részt kíván venni.”⁴⁷

Itt egyértelműen kifejeződött a támogatás, aminek a nagyszámú külföldi zarándok érkezése miatt gyakorlati jelentősége is volt.

Az ortodoxia lapja az egyistenhiten alapuló, ateizmussal szembeni összefogás közös frontja szempontjából értékelte a közelgő eseményt:

„... meglegedést és elégtételt jelent nekünk, hogy Magyarországon májusban eucharisztikus kongresszus lesz. A katolikus vallási eszme jegyében gyűlnek össze a világ minden részéről. A napokban Székesfehérváron volt egy erre vonatkozó ülés. Az egyik egyházi férfiú megcáfolta azt a hírt, mintha minden munkát zsidóknak adtak volna ki. Kiderült, hogy egy szó sem igaz. Mi is örülünk neki. Legalább ebben az irányban nincs megsebezhető pontja a rendezvénynek. Az illető főpap azt is mondotta, hogy nem szorulnak rá bizonyos oldalról jövő magasztalásokra. Ez a kitétel arra vonatkozik, hogy egyes neológ zsidó testületek határozatlanul kifejezték a kongresszus iránti rokonszenvüket. Ez a rokonszenvi nyilatkozat úgy látszik kompromittáló a nyilasok felé. Ez tehát azt jelenti, hogy tartózkodnunk kell minden hangos deklarációtól, de megvan a jogunk arra, hogy csendes méltánnyalassal tekintsük a felvonulást, és a zarándokokat minden póz nélkül nyájasan fogadjuk. Az eucharisztikus kongresszus körül folyó események egyébiránt föllevenítik előttünk a magyar ortodoxia néhai elnökének és felsőházi képviselőjének, Frankl Adolfnak áldott emlékét. Ő tartotta a felsőházban az emlékezetes beszédét, mi után Gömbös Gyula akkori miniszterelnök Berlinben volt, és attól félték, hogy a német totalitást importálja Magyarországra. Frankl Adolf beszédében kifejtette, hogy nem hiszi, hogy valaki Magyarországra ezt a rendszert akarná behozni, ellenben a mind jobban terjedő pogányság ellen a monoteizmus híveinek, tehát azoknak, akik I'tent és a valláserkölcset vallják, közös frontot kellene alakítaniuk. Annyi év után kiderül, hogy neki volt igaza. Az eucharisztikus front is megmozdulást jelent ilyen irányban. Ha erre gondolunk, akkor a napos oldal felé fordultunk, mert egy szebb jövőben való reménykedés tavaszi napsugarai fénylenek felénk Niszson szabadsághavának előestéjén.”⁴⁸

⁴⁶ GERGELY, 1988. 69–85. p.

⁴⁷ *Zsidó Szemle*, 1938. március 25. 2. p.

⁴⁸ A mi napos oldalunk. In: *Zsidó Újság*, 1938. április 1. 1–2. p.

Ahogy a cikk is rámutat, a zsidóság által kifejezett rokonszenv bizonyos szempontból kellemetlenül érinthette a keresztény egyházakat, mivel a másik oldalról támadási felületet nyitott a szélsőjobboldal felé.

A neológ *Egyenlőség* cikkíróját lenyűgözte a nagyszabású rendezvény:

„Az Eucharisztikus Kongresszus csodás pompája, vallásáhítata tölti be ragyogva a magyar fővárost, amikor e sorokat írjuk. Mint a magyar zsidóság egyik szerény orgánuma, szeretnők mi is kifejezni személyes meghatottságunkat e hatalmas vallásos megnyilatkozás előtt, mely annyira felemeli, annyira megneemesíti az emberi lelkeket. A mai széttépett és vergődő világban csak a vallás ereje tudja megóvni az emberiséget az összeroppantástól. Csak a vallás, csak az Istenhit tudják megmenteni a társadalmat, és csak a vallás tud az egyes embereknek is erőt adni, hogy szembenézzék az élet szörnyű megpróbáltatásaival. A mi ősi hitünk mindenkor arra tanított bennünket, hogy hódolattal álljunk meg a nagy vallási megnyilatkozások előtt. A mi hitünk külön áldásmondást ír elő nekünk arra, hogy vele egyházfejedelmeket és vallási vezéreket köszöntsünk. Mi elrebegjük ezt az ősi szent áldást. Csodálattal tekintünk a kongresszus hatalmas megnyilatkozására és imádkozunk Istenünkhöz, hogy jöjjön el az az idő, amikor az Ő végtelen kegyelme fogja elárasztani ezt a földet és megszűnik minden baj, szenvedés, egyenetlenség.”⁴⁹

Az eucharisztikus kongresszus értékelése az ortodox *Zsidó Újságban* az előbbi beszámolóval szemben meglehetősen visszafogott, de pozitív volt. Az Országos Református Lelkészegyesület debreceni értekezletéről beszámolva írták:

„Az első előadás szólt az eucharisztikus világkongresszusról és az előadó kiemelte, hogy a budapesti kongresszuson a protestantizmussal szemben semmiféle agresszivitás nem nyilatkozott meg, ezt természetessé tette a világhelyzet: »az ateizmusnak minden egyházat egyaránt fenyegető előretörése.« – A zsidóság is ilyen összefüggésben értékelte a kongresszust.”⁵⁰

A protestáns felekezet és a zsidóság viszonyulása az eucharisztikus kongresszushoz valójában eltérően alakult. A protestánsok – a sokban hasonló hitvallás miatt – a különbségeket igyekeztek kiemelni a katolikusokkal szemben. A hangsúlyosan katolikus Eucharisztia-ünneplés még jobban kirajzolta a hitelvi eltéréseket, és a protestáns egyházi vezetők igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy híveiket erősítsék saját vallási meggyőződésükben, ellensúlyozandó a kongresszus hatását. Körlevelekkel, nyilatkozatokkal, újságcikkekkel és az igehirdetések útján hívták fel a figyelmet Szent István ünnepe és a kongresszus elkülönítésére, valamint elmagyarították az Eucharisztia katolikus, református és evangélikus értelmezése közötti különbségeket.⁵¹ A zsidó felekezet tekintetében ilyen probléma nem merült fel, hiszen elég markánsak voltak a hitelvi különbségek. A zsidóság szimpátiával fogadta az eucharisztikus kongresszust, amiben az is

⁴⁹ *Egyenlőség*, 1938. május 27. 6. p.

⁵⁰ *Zsidó Újság*, 1938. szeptember 2. 7. p.

⁵¹ Vö. GICZI, 2010. 225–227. p.

szerepet játszott, hogy a kongresszus ideje alatt is kritikus hangok hallatottak a náci újpogánysággal szemben.⁵²

Korein Dezső az 1938-as év eseményein végigtekintve a közös ünnepelés örömét emelte ki:

„Szerencsésen és emelkedett hangulatban zajlottak le az utolsó hetek sorozatos ünnepségei. Kezdődött az eucharisztikus kongresszussal, amely nemcsak vallási, de nemzetközi külpolitikai viszonylatban is nagy erkölcsi sikert jelentett az országnak, és amelynek jótékony hatása nem maradhat el. Folytatódott a magyar nemzet Szent István-i ünnepével, amely a rendes évi kereten túl, ragyogó fényességgel ismertetett meg a katolikus világ itt időző nemzetközi képviselője előtt. Végül pedig a teljesen egybevágó pünkösdi kettős emléknapja, amelyet a keresztény felekezet sajtószertartása szerint ünnepelt, mi zsidók pedig a színáji kőtáblák magasba emelésével mutattuk be a Tízparancsolat örök életű etikumát és humánumát.”⁵³

A cikkíró elismerte az eucharisztikus kongresszus nemzetközi jelentőségét, amelyről fentebb már szoltunk. Ismét az a hang szólalt meg a zsidó sajtóban, amely a közös egyistenhit alapján hirdette az együttműködés fontosságát a kereszténység és a zsidóság között az ateizmussal szemben.

Szentévi események zsidó szemszögből

Az 1938-as év jubileumi eseményeinek sorozata, amely összekapcsolódott az eucharisztikus kongresszus katolikus ünneplésével, azt a benyomást kelthette, hogy a nemzeti és egyházi ünnepek összekapcsolásával a katolikus felekezet ki akarja sajátítani az államalapító szent király emlékezetét is. A zsidó sajtóban azonban – ellentétben a protestánsokkal – nem merült fel ez a probléma. A zsidóság csupán bele akart kapcsolódni a nemzet ünnepébe, hangsúlyozva hazafiságát, magyarságát. A lojalitás kifejezése azért is fontos volt, mert ezzel rámutathattak a diszkriminatív zsidótörvény igazságtalanságára is. Erre az évre esett Horthy Miklós kormányzó 70. születésnapja, amelynek megünneplése szintén az állam iránti hűséget és a felsőség iránti tiszteletet fejezte ki. A kötelezettségen túlmenően azonban ez a tisztelet a zsidóság hagyományaiban, közösségi emlékezetében is gyökerezett.

Az eucharisztikus kongresszushoz a hazai zsidóság az egyistenhit közösségének alapján viszonyult, támogatta a vallás nagyszabású megnyilvánulását az egyre terjedő ateizmus idején. Emellett szolidaritását is kifejezte, amikor a náci Németország nem engedte katolikus állampolgárait elzarándokolni Budapestre, mert félt az ellene irányuló szavaktól. A zsidó sajtó világosan felismerte, hogy a katolikusok és minden keresztény egy frontot alkotnak a zsidósággal a náci újpogánysággal szemben, amely fizikailag is támadta a vallásos embereket.

1938 ünnepeire árnyékot vetett az egész társadalomban elterjedt zsidóellenesség és ennek kifejeződése az első zsidótörvényben. A magyar zsidóság egy része a keresztény felekezetekbe való áttérést látta megoldásnak, vagyis inkább menekülésnek, válságkezelő stratégiának. A zsidóság

⁵² Vö. GERGELY, 1988. 132., 135., 140. p.

⁵³ KOREIN DEZSŐ: Ünnepek után. In: *Zsidó Újság*, 1938. június 17. 1. p.

vezetői rámutattak, hogy a kitérés nem megoldás, a konvertiták az adott helyzetben nem csak addigi közösségük előtt veszítik el megbecsülésüket, de új közösségük is bizalmatlanul fog tekinteni rájuk és vonakodik majd befogadni őket. Ez be is következett, és talán szerepet játszott abban, hogy a nagy áttérési hullám a statisztikai adatok szerint 1940-re elcsitult.

Az 1938-as év a zsidó és a keresztény közösségi emlékezetben más-más hangsúllyal kapott helyet, de talán a korabeli zsidó sajtó elemzése is rámutat arra, hogy a különböző felekezetű emberek látásmódja nem is esett olyan távol egymástól, hasonlóan élték meg az eseményeket.